

OSMANLI ARAŒTIRMALARI XI

NeŒir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY — İSMAIL ERÜNSAL
(BERT FRAGNER — KLAUS KREISER)

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES XI

İstanbul-1991

VAKIF TESİSİNDE DEVLETİN KATKISI
(16. yüzyıl içinde)

Nejat GÖYÜNÇ

Vakıfların İslâm dünyasında sosyal hizmetlerin görülmesinde ve kültürün yayılmasında ne denli büyük bir önemi olduğunu söylemeye, belki de, lüzum bile yoktur. Hastane, kervansaray, zâviye, imarethâne gibi müesseselerde ırk, din, zengin, fakir ayırımı yapılmadığının kanıtları çok ve çeşitlidir. Meselâ Celâleddin KARATAY vakfiyesinde bu zatın yaptırdığı hanlarda yolculara eşit muamele yapılması, her sınıf ve dinden misafirlere yiyecek ve hayvan yemi verilmesinin şart koşulduğu bilinmektedir¹ Celâleddin KARATAY'ın birisi Eski Malatya-Kayseri yolunda, diğer altısı Konya'da (birisi Buğday Pazarı'nda, beşi Sultan Kapısı adlı mahalde) yedi han yaptırdığına işaret olunur².

1471'de Urfa'dan Mardin'e gelen Venedikli Josafa BARBARO şehrin batısındaki Cihangir Bey (Ziangirbei) zâviyesinde kalmış, hastalandığından burada tedavi de görmüştür. Uzun Hasan'a elçilikle giden bu seyyah bu zaviyede gördüklerini anlata anlata bitiremez³.

Balkanları 14 yüzyılın ikinci yarısından itibaren ele geçiren Anadolu Türkleri bu yeni feth edilen illerde şehir, kasaba ve kır-

1 Osman TURAN, «Selçuk devri vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, vakıfları ve vakfiyeleri», *Belleten*, XII (1948), 17-171. Hastanelerde zengin, fakir ayırımı yapmadan tedavi için bak. Osman TURAN, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, T.T.K. yayını, s. 51.

2 M. Kemal ÖZERGİN. «Anadolu'da Selçuklu kervansarayları», *Tarih Dergisi*, XV (1965), 154.

3 Nejat GÖYÜNÇ, *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*, İstanbul 1969, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayını, s. 90.

larda tesis ettikleri cami, medrese, imâret, hastane, zâviye ve benzeri yapıları bir yandan vakıf yolu ile kurmuşlar, aynı zamanda bunları vakıflarla beslemişler, faaliyetlerinin devamını sağlamışlardır. Böylelikle de Anadolu kültürü, Anadolu Türk hayat tarzı ve gelenekleri buralara yayılmıştır.

Bilindiği üzere, vakıf iki türlüdür: «*müessesât-ı hayriyye*» (hayır tesisleri) ve «*asl-ı vakf*» (vakıf mal). Bunlardan birincisi cami, çeşme, köprü, medrese, imaret ve benzerleridir. Bunların işlenmesi için tahsis olunan paralar veya fırın, dükkân, hamam gibi gelir getiren şeylerdir⁴.

16. yüzyılın ilk yarısında yapılmış tahrirlerden faydalanarak düzenlenmiş bir listede merkezi Konya olan Karaman Beylerbeyliği'nde 1527-28 tarihinde 3 imâret, 75 cami, 319 mescid, 45 medrese, 272 zâviye, 2 dârülhadîs, 31 dârülhuffâz, 4 muallimhâne, 4 kalenderhâne, 2 dârüşşifâ ve 14 kervansaray bulunduğu görülmektedir⁵. Hemen hemen aynı tarihlerde devletin en büyük beylerbeyliği olan 33 sancaklı Rumeli Beylerbeyliği'nde 93 cami, 373 mescid, 24 medrese, 60 muallimhâne, 67 hamam, 4 bezzazistan bulunmaktaydı⁶. Karaman Beylerbeyliği'nin yıllık arazi geliri 15.617.000 akçe idi, bunun da % 14,3'ünü vakıf arazi gelirleri teşkil ediyordu⁷. Bu miktarın içinde dükkân, fırın, hamam gibi vakıf yapılarının gelirlerinin olmadığını da düşünmek gerekir. O tarihlerde en kıymetli yabancı para birimi Duka altını veya Taler'di. Bir Duka altını 60 akçe karşılığı idi.

Vakıf sahipleri genel olarak hükümdarlar, onların hanedan mensubu veya devlet adamı olarak çevresindekiler, bir kısım dev-

4 Bahaeddin YEDİYILDIZ, «Vakıf» maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, cüz 137, s. 156; Ahmet AKGÜNDÜZ, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, T. T. K. Basımevi, Ankara 1988, s. 209-214. krş Hasan YÜKSEL, *Tarih ve Toplum*, sayı 89 (Mayıs 1991), s. 57-61.

5 Ömer Lütfi BARKAN, «Osmanlı İmparatorluğu»nda imâret sitelerinin kuruluş ve işleyiş tarzına âit araştırmalar», *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1962-63), 243.

6 M. Tayyib GÖKBİLGİN, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, vakıflar - mülker - mukataalar*, İstanbul 1952, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi yayını, s. 11.

7 Ömer Lütfi BARKAN, «H. 933-934 (M. 1527/1528) mali yılına âit bir bütçe örneği», *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV (1953-1954), s. 265.

let görevlileri ile halktan kimselerdi. Yapılan bir araştırmaya göre, 18. yüzyılda Türkiye'deki vakıfların % 81,1'i askerî sınıfa, geriye kalan % 18,9'u da reâyâyâya aitti. Bilindiği gibi, devletten geliri olan herkes askerî sınıfa mensup sayılıyordu. 16. yüzyıl için henüz böyle bir çalışma yapılmış değildir.^{8a}.

Vakıfların yönetimi ve denetimi için vakıf yapanlar tarafından mahkemede düzenlenen vakfiyelerde kimlerin *mütevelli* veya *nâzır* tayin edilecekleri belirtilir. Bununla beraber, bu tür görevlilerin vakfa zarar verdikleri de pek çok defalar görüldüğünden, onların bu tür davranışlarını önlemek için devlet tarafından da denetleyici atanırdı. Bunlar genel olarak kadı olmakla beraber, bazan bir müderris de olabiliyordu. Meselâ, 16. yüzyıl ortalarında İznik'teki Orhan Gazi imâretinin kilerleri boş olup gelen misafirlere yiyecek verilmediği ve bunların tabhânedede hasır olmadığından yerlerde yatırıldıkları şikâyet olunduğunda tahkike aynı şehirdeki Süleyman Paşa medresesi müderrisi Mevlânâ Dede memur edilmişti⁹.

Fuad KÖPRÜLÜ, hükümdarların müminlerin emiri sıfatı ile (*emîrü'l-mü'minîn*) vakıflar üzerinde geniş yetkilere sahip olduklarını islâm hukukçularının kanaatlerine dayanarak belirtir¹⁰. Fatih Sultan Mehmed'in 1476-1481 arasında Karamanî Mehmed Paşa'nın vezirazamlığı sırasında mülk veya vakıf olarak devletin elinden çıkmış arazileri yeniden devlete, yani mirîye mal etmek için gösterdiği çabalar, onun bu yetkiyi kullanımına bir örnek teşkil eder. Lâkin toplumda huzursuzluk yaratmış, vefatından sonra da oğlu II. Bayezid tarafından kaldırılmış, yine eski haline getirilmiştir¹¹.

Vakıf müessesesi ile ilgili pek çok yayında yukarıda değinilen konular ele alınmıştır. Lâkin vakıfların tesisinde devletin katkısı nedir, sorusu pek hatıra gelmemiş görünmektedir. Bunun sebebi ni kullanılan belgelerde aramak lâzımdır. Vakıflarla ilgili çalış-

8a B. YEDİYILDIZ, «Vakıf» maddesi, *İA*, s. 160.

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (kısaltma: BOA), Kepeci 63, s. 121.

10 Fuad KÖPRÜLÜ, «Vakıf müessesesinin hukukî mâhiyeti ve tarihi te-kâmülü», *Vakıflar Dergisi*, II, 14.

11 Halil İNALCIK, «Mehmed II» maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, VII, 533.

malardan çoğunluğunu vakfiyeler teşkil ederler¹². Bunlarda da vakf edilen mallar, vakıf gelirleri, vakıflarda görevlendirilecek kimseler, bunlara ödenecek ücretler, görevlerin kimden kime devr edileceği, vâkıfın soyu tükenirse, vakfın nereye devr edileceği ve vakfa müdahaleler olursa bunlar için beddua yer alır. Halbuki Divan-ı Humayun'a ait bazı defterlerde de vakıflarla ilgili hükümler bulunur. Bu belgelerden de vakfın tesisi sırasında merkezî karar organlarının rolü ve katkısını öğrenmek mümkündür¹³.

Süleymaniye, Edirne'deki Selimiye gibi yapıların hükümdar emri ile inşa edildikleri ve bu inşaatlarda kullanılan malzeme ve çalışanların ücretlerini ödemek için bir kısım devlet gelirlerinin yani *mukataa*'ların tahsis edildikleri bilinir¹⁴. Burada bahis konusu daha küçük, halktan gelen isteklere devletin verdiği cevaplar ve yapılan yardımlardır.

Halktan kimselerin bir vakıf bina inşasında merkezî hükümetten izin talebinde bulunduğunun pek çok örnekleri vardır. Meselâ, 1556 Ekim'inde Biga sancağında Tuzla kazasında Karasu çayı üzerinde köprü bulunmamaktadır. Nikola adlı bir celeb bu su üzerinde bir köprü yapmak ister, izin ister, Divan-ı humayun'dan sadır olan ferman «memleket-i vilâyete zararı yoğise bina edilmesine mani olunmaya» şeklinde çıkar¹⁵.

Bir başka örnek: Yine aynı tariherde Ağustos 1556'da Belgrad ile Semendre arasında bir küçük kale (*parkan*) inşa olunur, bura-

12 Bahaeddin YEDİYILDIZ, *Institution du vaqf au XVIIIè siècle en Turquie -étude socio- historique*, Ankara 1985, T.T.K. yayını; Gerd WINKELHANE-Klaus SCHWARZ, *Der osmanische Statthalter Iskender Pascha (gest. 1571) und seine Stiftungen in Ägypten und am Bosphorus*, Bamberg 1985, Verlag aku GmbH.

13 A. AKGÜNDÜZ (*aynı eser*, s. 463-465) pek çok belgeden faydalanmış ise de, vakfın tesisinde merkezî karar organının (padişah) ve katkısı üzerinde durmamıştır. H. Yüksel (*aynı eser*, s. 61, not 3) «miri araziye veya devlete ait başka herhangi bir mülke tasarruf edip de, bu mülkü vakf etmek isteyen herkes, ister hür asıllı, ister kul asıllı (kapakulu) olsun, tasarruf etmekte olduğu mülkü vakfetmek için padişah'tan izin talep etmiştir veya padişah'tan izin aldığı vakfiyesinde belirtmiştir» demektedir ve örnekler de vermektedir.

14 Ömer Lutfi BARKAN, *Süleymaniye Camii ve İmaretini inşaatı* (1550-1557), Ankara 1972, Türk Tarih Kurumu yayını, I.

15 BOA, Kepeci 215, s. 121.

da bir de cami yaptırılması emr olunur; tamamlanınca da durum Divan-ı Humayun'a arz olundukta hatip, imam ve müezzin tayin olunup bunlara birer «*hisar gediği*» verilir. Hisar gediği deyiminden kale muhafızları için tahsis olunan kadro ve onun geliri anlaşılır¹⁶.

Bir başka örnek: Erim (Canik sancağı'nda, merkezi Samsun) kazasında zaim Mehmed Bey bir cami yaptırır, bu camiye vakıf olmak üzere «âyân-ı memleketin iltimasıyla» bir hamam inşa ettirmek ister. Bunun için izin ister ve verilir¹⁷.

Lâkin hamam inşaatı için izin taleplerinde halkın isteği ve çevredeki vakıflara zarar vermemesi de gözönünde bulundurulmaktadır. Buna da bir örnek verelim: İstanbul'da Silivri-kapı semtinde bir cami yaptırılmıştır, fakat etrafında bulunan mahalle halkı gelip «hamamımız uzaktır, varup gelmekde hayli muzayaka (güçlük) çekerüz» diye kadıdan arz alıp bununla Dergâh-ı muallâya, yani Divan-ı humâyun'a müracaat ederler, bir emir isterler. Hamam binasına «icâzet» (izin) verilir¹⁸.

Ermenek'te kadının gönderdiği bir arzdan Nisan 1557'de bu kasabada evvelce mevcut üç hamamdan ikisinin tamamen yıkıldığı, çifte hamam olmadığı, hamama şiddetle ihtiyaç bulunduğu hususunda «âyân-ı vilâyetin» toplandığı, Yeni cami evkafından bir hamam yapılmasına karar verdikleri öğrenilir. Bunun için de izin verilmiştir¹⁹.

Çanakkale'nin Lapseki kasabasında ahali 1556 başlarında kadılıkta toplanırlar, «hamamımız gayetle cüzîdir, kasabamız evvelki gibi değildir, ziyade olmuştur. Etraf kurânın halkı dahi hamamdan hâli değildir. Ehlimiz ve iyâlimiz aşâ zamanına değin hamamdan çıkmazlar» diyü şikâyette bulunurlar. Halil adlı birisi bir hamam yaptırmıştır, izin istemektedir. Buna müsaade edilmesini isterler, bu dilekleri de Divan-ı humayun'a iletilir. Gerekli onay

16 BOA, Kepeci 215, s. 84. «Gedik» deyimini için ayrıca bak. A. AKGÜNDÜZ, *aynı eser*, s. 401-422.

17 BOA, Kepeci 216, s. 9.

18 BOA, Mühimme 2, s. 191.

19 BOA, Mühimme 2, s. 243.

verilmeden Lapseki kadısından «şehir ne kadar hanedir, hamama ihtiyacları var mıdır?» sorularına verilecek cevap beklenir²⁰.

1573 senesi başlarında Adriyatik Denizi kıyısında Kotor limanında emirle yaptırılan Boğazkesen kalesi'nde Hersek Beyi Hasan kendi parası ile bir mescit inşa ettirir. Bu mescid camiye çevrilir ve hatip ve imam olarak Muslihiddin b. İshak isminde birisi tayin edilir. Divan-ı humayun'a intikal eden arz bu zata Dubrovnik memlehası (tuz istihsal edilen yer)'ndan günde 12 akçe gelir (*vazife*) tayin edilmesi hususundadır. Gerekli izin verilmiş, tahsis yapılmıştır²¹.

Böylelikle vakıf yapılırken Divan-ı humayun'dan izin alınması bir kaidedir. Bu izin sırasında vakfın işleyişi için devlete ait gelir kaynaklarından tahsisler yapılması da bir başka kaide ve dolaylı olarak vakfa devlet yardımı veya katkısı olmaktadır. Kullanılan belgeler 16. yüzyıla ait olmakla beraber, 18. yüzyılda da vakıflara devlet gelirlerinden para tahsisi yapıldığının örneği de vardır. Karadeniz Ereğlisi'nde liman ağzında Hacı Baba Tekkesi adlı bir zaviye vardır. Liman ağzında bu tekke yakınındaki yüksek bir yerde Kapudan Ali Paşa tarafından 1705 tarihinde bir fener yaptırılmıştır. Lâkin Ali Paşa fenerin işleyişini temin için buraya yağ ve fenerci temin edemeden vefat etmiştir. Tekkedeki dervişler geceleri çıra yakarak gelen gemilerin karaya vurmasını önlemeye çalışırlar. Lâkin çıra veya odun alevi belirli bir süre etkili olmakta, bu uygulamadan tam bir yarar sağlanamamaktadır. Dervişler Divan'a müracaat ederek Ereğli gümrüğünden günde 15 akçe yağ bedeli, 8 akçe fenerci hakkı almağa muvaffak olurlar²².

Osmanlı Devleti'nde bir çok uygulamalar daha önceki islâm devletlerinden devr alınan geleneklere dayanır ve bir devamlılık arz eder. Bu itibarla 16. yüzyılda görülen sistemin daha önceleri de var olduğunu düşünmemeye sebep yoktur.

20 BOA, Mühimme 2, s. 45.

21 BOA, Kepeci 225, s. 160.

22 Nejat GÖYÜNÇ, «Türk Kültür Tarihi bakımından arşivlerimizin önemi», *Bellekten*, XXXVII (1973), 310-311.